

בחירות 96

התכנית לחקר

הפוליטיקה הערבית בישראל

مشروع السياسة العربية في اسرائيل

מנהל: ד"ר אלי רבס

דפי מידע ותוכן מס' 3, מאי 1996

הבחירות לכנסת בציבור הערבי והדרוזי*

בנימין נויברגר

תוכן עניינים

2	רשימת הלוחות
3	השתתפות בבחירות
5	התנהגות הבוחר
6	משמעות ההצבעה
8	הצבעה דיפרנציאלית - מוסלמים, נוצרים, דרוזים, בדווים
10	השפעת האזור, רמת המודרניזציה וגודל הישוב
13	שבטים, חמולות ו"בן המקום"
14	ייצוג הערבים והדרוזים בכנסת
17	סיכום
18	הבחירות לכנסת ה-14 - סיכום ראשוני
19	מקורות

* תוכן העבודה משקף את דעת המחבר בלבד.

קרן קונרד אדנאור
שיתוף פעולה בינלאומי

אוניברסיטת תל-אביב
מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

רשימת הלוחות

- לוח 1: השתתפות הערבים בבחירות
- לוח 2: תוצאות הבחירות במגזר הערבי
- לוח 3: המפלגות המובילות במגזר הערבי
- לוח 4: שיעור ההצבעה לרשימות המיעוטים, למפלגות הציוניות ולרשימות קומוניסטיות ולאומיות
- לוח 5: הצבעה למק"י/חד"ש בקרב מגזרי מיעוטים שונים
- לוח 6: ההצבעה הבדווית
- לוח 7: ההצבעה הדרוזית ב-1988
- לוח 8: ההצבעה הדרוזית ב-1992
- לוח 9: קולות חד"ש, מד"ע ורמ"ל ב-1988 ו-1992 (לפי אזורים)
- לוח 10: קולות לעבודה ולליכוד ב-1988 ו-1992 (לפי אזורים)
- לוח 11: הצבעת הבדווים ב-1992 בגליל ובנגב תוך השוואה להצבעה בגליל המערבי והמזרחי
- לוח 12: הצבעה למק"י/רק"ח/חד"ש לפי גודל יישוב (באחוזים)
- לוח 13: הצבעה לרמ"ל ולמד"ע לפי גודל יישוב
- לוח 14: הצבעה לרק"ח/חד"ש, רמ"ל ומד"ע בערים המעורבות (באחוזים)
- לוח 15: הצבעה למפלגות היהודיות לפי גודל יישוב בבחירות לכנסת ה-12 (1988) - באחוזים
- לוח 16: הצבעה למפלגות היהודיות לפי גודל יישוב בבחירות לכנסת ה-13 (1992) - באחוזים
- לוח 17: הצבעת הדרוזים לד"ש, שינוי ומר"צ
- לוח 18: הבחירות לכנסת ה-13 (1992) - השפעת גורם "בן המקום"
- לוח 19: ייצוג הערבים והדרוזים בכנסת בשנים 1949-1996
- לוח 20: ייצוג ערבי ודרוזי בכנסת לפי מפלגות
- לוח 21: ייצוג ערבי ודרוזי בכנסת לפי דת
- לוח 22: ייצוג ערבי ודרוזי בכנסת לפי דת ומפלגות

השתתפות בבחירות

דווקא כשהחלה מודרניזציה מואצת במגזר הערבי הלך שיעור ההשתתפות וירד, אם כי ירידה זו לא היתה רצופה ועקבית.

יניב ואל-חגי מנסים להסביר, מדוע אין במגזר הערבי מיתאם בין מודרניות להשתתפות בבחירות. לדבריהם, יש להבחין בין אוכלוסייה ערבית מעורבת פוליטית, שהיא יותר מודרנית (עירוניים, משכילים, פועלי תעשייה ובעלי מקצועות חופשיים), לאוכלוסייה שוות-נפש לפוליטיקה, שהיא לרוב יותר נחשלת (כפריים ובדווים, חסרי השכלה, איכרים ופועלים חקלאיים). לדעתם, השתתפות בבחירות יכולה אמנם להיות תוצאה של מעורבות אידיאולוגית, האופיינית למגזר המודרני, אך אין היא בהכרח עדות למעורבות כזאת, שכן אפשר שמדובר בהצבעה בעד רשימת נכבדים על-פי הוראת ראש חמולה, שיח' או מחיתאר. הוא הדין בהימנעות מהצבעה, שיכולה אמנם להיות תוצאה של

קודם שנתח את העדפותיו האלקטורליות של המגזר הערבי, כדאי לדון בעצם השתתפותו בבחירות לכנסת. בדרך כלל יש במדינות דמוקרטיות מיתאם גבוה למדי בין רמת המודרניזציה של מגזר אוכלוסייה מסוים, לבין שיעור השתתפותו בבחירות. לא כך הם פני הדברים במגזר הערבי בישראל. דווקא בשנים שבהן רמת המודרניזציה במגזר הערבי היתה נמוכה, אחוז ההשתתפות בבחירות לכנסת היה גבוה מאד (אם נתעלם מהבחירות לכנסת הראשונה שהתקיימו בעת מלחמת השחרור, הרי שבשנים 1951-1973 אחוז ההשתתפות של הערבים בבחירות נע בין 91% [1955] ו-80% [1973]). באותן שנים אחוז ההשתתפות הערבי היה גבוה יותר מאחוז ההשתתפות במגזר היהודי, אף שלא יכול היה להיות ספק שהמגזר היהודי הוא יותר "מודרני" ומשכיל.

לוח 1:

השתתפות הערבים בבחירות**

שנת הבחירות	שיעור הערבים בקרב בעלי זכות הבחירה (באחוזים)	שיעור ההשתתפות הערבית בבחירות (באחוזים)	שיעור ההשתתפות הכלל ארצית (באחוזים)
1949	9.5	69.3	86.9
1951	11.6	85.5	75.1
1955	9.0	91.0	82.8
1959	8.2	88.9	81.6
1961	7.7	85.5	81.4
1965	8.3	87.8	83.0
1969	8.4	82.0	81.7
1973	8.4	80.0	78.6
1977	9.2	75.0	78.5
1981	9.8	69.7	78.5
1984	13.0	73.7	78.8
1988	14.3	73.9	79.7
1992	13.3	69.7	78.2

* ההתייחסות בעבודה זאת ל"מגזר הערבי", כוללת גם את המגזר הדרוזי - אלא אם כן צוין אחרת.

** הנתונים ברוב הלוחות נלקחו ממקורות שונים. לעתים היו פערים בין הנתונים המספריים במקורות השונים והנתונים שנבחרו כמהימנים ביותר הם נתונים רשמיים (של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד הפנים) ונתונים שהופיעו ביותר ממקור אחד.

במכוון" (המחרימים) את הבחירות הוא יחסית נמוך (15.2% ב-1977 ו-14.4% ב-1981 מסה"כ הלא-משתתפים בבחירות) הרי בקרב הערבים מספרם גדול בהרבה (35.1% ב-1977 ו-21.5% ב-1981). סימן נוסף שהניכור מהמדינה משחק תפקיד חשוב בהשתתפות היחסית נמוכה (בהשוואה למגזר היהודי) בשנים 1977-1992 הוא אחוז ההצבעה הגבוהה יחסית בקרב הדרוזים (78.4% ב-1992) שהזדהותם עם המדינה גדולה בהרבה מהזדהות המוסלמים והנוצרים.

ניתוח הסיבות לאי-השתתפות בבחירות מראה ששהות בחו"ל שמשחקת תפקיד משמעותי במגזר היהודי (6.3% ב-1977 ו-9.7% ב-1981 מסה"כ בעלי זכות הבחירה היהודים שהו בחו"ל ולכן לא בחרו), חסרת משמעות לחלוטין (0%) במגזר הערבי (דיסקין 1988, 83). פירוש הדבר שהפער שנוצר בין ההשתתפות היהודית והערבית בבחירות (קרוב ל-10% ב-1992) הוא למעשה גדול עוד יותר אם אין מתחשבים באזרחי ישראל בעלי זכות הבחירה השווים בחו"ל ואינם יכולים להצביע.

בנוסף לנחשלות מודרניזטורית ולניכור אידאולוגי קיימת סיבה שלישית לאחוז ההשתתפות הנמוך בחמש עשרה השנים האחרונות. מדובר בתחושת אכזבה מהפוליטיקה, מהכנסת ומהממשלה, בתחושה שאין טעם בהשתתפות בבחירות שהרי הן אינן משנות דבר, לא בתחום המדיני-חיצוני ולא בתחום השיויון הפנימי. ההימנעות מלבחור נובעת איפוא במקרה זה מתחושת האזרח הערבי שאין לו כל יכולת השפעה על המערכת הפוליטית, שכן הממשלה והכנסת הם ל"יהודים בלבד". הוא מפגין את תסכולו באי-השתתפות בבחירות. אכזבה זו היא גם אכזבה מהפוליטיקאים הערבים במפלגות השלטון וגם מהמפלגות הערביות האופוזיציוניות למסד. התחושה היא שאלה ואלה אינם יכולים "להזיז" דברים, שהם המהלכים בפרודורי הממשל ובהיכל הכנסת מנותקים מ"השטח" וחסרי תועלת ל"שטח". הירידה הרבה בהשתתפות בבחירות לכנסת ה-13 (1992) נבעה כנראה גם מהכעס על המפלגות היהודיות-ערביות (חד"ש) והערביות (הרשימה המתקדמת לשלום והמפלגה הדמוקרטית הערבית). מורת הרוח נבעה מחוסר יכולתן להתלכד ומהסכסוכים והמריבות הקטנוניים בינן ובתוכם.

נחשלות, בורות ופטליזם, אך אפשר גם שמקורה בהחלטה אידיאולוגית נחושה להחרים את המדינה ואת מוסדותיה (Yaniv & Al-Haj, 1984).

אחוז ההשתתפות הגבוה בשנות ה-50 וה-60 נבע כנראה מכך שדווקא על אוכלוסייה נחשלת יחסית, השפיעה יותר אימת השלטון שלחץ להצביע בעד רשימות הנכבדים הקשורות במפלגת השלטון. מפלגת השלטון וגם מפלגות אחרות פעלו באותה עת באמצעות ההנהגה המסורתית -- ראשי חמולות, בעלי אחוזות, ראשי עדות דתיות וראשי שבטים בדווים -- שיכלו להביא את אנשיהם לקלפיות גם אם לא ידעו קרוא וכתוב, והיו א-פוליטיים ואדישים. אם זהו אכן המצב הרי שדווקא המודרניזציה וההשכלה והשתחררות אוכלוסייה הולכת וגדלה משליטת ראשי החמולות, הביאו לירידה באחוז המצביעים. כוחם של ראשי החמולות כלפי אנשיהם, של בעלי הקרקעות כלפי פועליהם, של ראשי העדות הדתיות כלפי מאמיניהם ושל הגברים כלפי נשותיהם ירד עם עליית רמת המודרניזציה וירידה זאת בכוחם היא גם ירידה בכוחם להביאם לקלפי (לנדאו, 1993, 94). עם זאת יש ויש מגזרים באוכלוסייה הערבית שבהם מיעוט ההשתתפות בבחירות הוא תוצאה של נחשלות. כך למשל קשה למצוא הסבר אחר לאחוז ההשתתפות הנמוך של הבדווים בנגב (54.2% ב-1992) אלא באחוז ההשתתפות הנמוך של הנשים בחברה הבדווית המסורתית שדוגלת בהשארת הנשים מחוץ לתחום הפוליטיקה.

סיבה נוספת לירידה המתמדת באחוז ההשתתפות בשנים 1977-1992 נעוצה בניכור גובר מהמדינה, מהמשטר ומהממשלה, ואין זה מקרי שבשנים אלה שלטה קואליציה ימנית (1977-1984, 1990-1992) או ימנית למחצה (1984-1990), שהרי שלטון ימני הוא בעיני ערביי ישראל שלטון מתנכר ועוין במיוחד. החרמת הבחירות מסיבות של ניכור לאומני-אידאולוגי יכולה להתעצם תוך כדי מודרניזציה וכך אכן היה במגזר הערבי בשנות ה-80. באותה תקופה צמחו תנועות כגון "בני הכפר" והתנועה האסלאמית, שקראו ביוזעין לתומכיהן להחרים את הבחירות כיוון שלא הכירו בלגיטימיות של מדינת ישראל. דיסקין ערך מחקר כדי לבדוק את הסיבות להימנעות בבחירות לכנסת התשיעית (1977), והעשירית (1981) בקרב יהודים וערבים. מימצאיו אכן ממחישים שבעוד שבקרב היהודים אחוז ה"נמנעים

התנהגות הבוחר

לוח 2:

תוצאות הבחירות במגזר הערבי (באחוזים)

1992	1988	1984	1981	1977	1973	1969	1965	1961	1959	1955	1951	1949	הרשימה
20.3	17.3	25.8	2.9	11	13	17	13	8.1	4.6	11.7	11.7	9.6	מפא"י/מערד/עבודה
-	-	-	12	21.4	36	40.8	43.8	45.6	58.5	57.8	54.8	51.7	הרשימות הערביות
9.7	3.6	-	-	-	-	-	10.1	12.0	14.4	7.3	5.6	0.2	מפ"ם
-	-	-	-	-	-	-	-	4.8	5.1	6.1	-	-	אחדות-העבודה
-	-	-	-	-	-	1.0	2.8	-	-	-	-	-	רפ"י/הרשימה-הממלכתית
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.5	0.8	9.8	3.6	הציונים-הכלליים
-	-	-	-	-	-	-	-	1.2	-	-	-	-	חילברלים
-	-	-	0.8	1.0	1.9	1.6	1.3	-	1.0	0.8	0.2	-	פרוגרסיבים/ליברלים -עצמאיים
-	-	-	-	-	-	-	-	1.5	2.2	0.5	0.4	0.4	חרות
8.4	6.6	4.8	7.0	3.0	3.4	1.1	2.2	-	-	-	-	-	גח"ל/ליכוד
4.8	2.9	3.8	7.0	5.2	8.2	8.4	5.2	3.7	3.7	0.2	0.7	0.6	מפד"ל
4.9	0.5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	שי"ס
23.4	33.8	32.0	37.0	50.6	36.9	29.5	23.1	22.5	11.2	15.6	16.3	22.2	מק"י/רק"ח/חד"ש
-	-	-	2.0	1.0	0.5	0.8	0.6	-	-	-	-	-	מק"י/מוקד/שלי"י
9.2	13.6	17.6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	רמ"ל
15.1	11.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	מד"ע
* 9.7	4.5	1.0	0.3	1.0	0.3	-	-	-	-	-	-	-	רצ
* 9.7	2.5	4.4	4.0	4.0	-	-	-	-	-	-	-	-	ד"ש/שינוי
-	-	5.5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	יחד
-	-	-	-	-	-	1.2	2.0	-	-	-	-	-	העולם-הזה
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11.4	ספרדים
0.5	0.2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	צומת
0.2	0.1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	מולדת
0.5	0.4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	יהדות התורה

כ-35% מסה"כ המצביעים (ויותר מ-40% מהמצביעים היהודים) עבור מפלגות הימין (ליכוד, צומת, מולדת, תחיה) בעוד שבקרוב ציבור הבוחרים הערבי זכו מפלגות אלה

השוואת תוצאות הבחירות בכלל האוכלוסייה עם התוצאות במגזר הערבי ממחישה פער גדול מאוד בדפוסי ההצבעה בין האוכלוסייה היהודית והערבית. כך למשל הצביעו ב-1992

* מר"צ (מפ"ם, רץ, שנוי).

** חד"ש = "חזית דמוקרטית לשלום ולשוויון" שבמרכזה: רק"ח = "רשימה קומוניסטית חדשה"; רמ"ל = רשימה מתקדמת לשלום; מד"ע = מפלגה דמוקרטית ערבית.

לפחות מ-10%. עבור מפלגות השמאל הציוני (עבודה, מ"צ), הצביעו ב-1992 כ-47% מסה"כ המצביעים ו-30% מהבוחרים הערבים. המפלגות הערביות (חד"ש, רמ"ל, מד"ע)** שקיבלו 4.7% מכלל הקולות (רובם ככולם היו קולות של בוחרים ערביים), זכו לתמיכת 48% מכלל הבוחרים הערבים. הפער הקטן ביותר בין ההצבעה הכללית והערבית בבחירות לכנסת ה-13 היה דווקא בהצבעה לגוש הדתי (מפד"ל, ש"ס, יהדות התורה) שזכה ל-13% מסה"כ המצביעים (שהם יותר מ-15% מקולות היהודים שכן סה"כ המצביעים כוללים יהודים וערבים) וגם במגזר הערבי, זכה לכ-10% מהקולות שניתנו בעיקר למפד"ל ולש"ס. באשר להצבעה הערבית ניתן להבחין בין מפלגות שכל קולותיהן (מד"ע) או כמעט כל קולותיהן (חד"ש) באים מהמגזר הערבי; מפלגות שמקבלות נתח משמעותי מהקול הערבי (העבודה) או שהקול הערבי הוא משמעותי בסך הקולות שקיבלו (ב-1992 מ"צ וגם ש"ס והמפד"ל); מפלגות שהתמיכה הערבית בהן היא מועטת יחסית לתמיכה הכללית בהן (הליכוד) ומפלגות שכמעט ואינן זוכות לקולות ערביים (ב-1992 ניתן לכלול בקטגוריה זו את צומת, מולדת ויהדות התורה).

מעניין גם לזהות את תנודת הקולות בבחירות לכנסת בשנים 1949-1992. בעוד שב-1951 ו-1965 רשימות המיעוטים ומפא"י עלו על חשבון של מק"י ומפ"ם, הרי ב-1961 חל תהליך הפוך ומק"י ומפ"ם התחזקו על חשבון מפא"י ורשימות המיעוטים. בשנים 1951, 1955, ו-1959 עלתה מפ"ם על חשבון מק"י ובשנים 1961 ו-1965 עלתה מק"י/רק"ח על חשבון מפ"ם. ב-1969, 1973, ו-1977 ו-1988 עלתה חדי"ש על חשבון המערך/מפלגת העבודה אך תהליך הפוך חל ב-1981 ו-1992 (בשתי הפעמים גרם לכך הרצון

כהן גם מבחין בין ארבעה סוגי הצבעה עיקריים במגזר הערבי: הצבעה אידיאולוגית-לאומית, בעיקר למק"ר/ק"ח/חד"ש ולרמ"ל; הצבעה פרגמטית, בהתאם

[illegible]

חלק מ"הבלוק החוסס" התומך בקואליציה, ובפעם הראשונה מאז קום המדינה ראינו מפלגות ערביות לאומיות וקומוניסטיות תומכות פעם אחר פעם, בהצבעות אי-אמון, בממשלת העבודה-מר"צ. הבלוק החוסס הושתת על הסכמים חתומים בין מפלגת העבודה ורק"ח/חד"ש ומד"ע שבהם הובטחו צעדים ממשיים לביטול אפליה ולחבטת השוויון בין ערבים לבין יהודים.

העלייה בהצבעה למפלגות השמאל הציוניות בתקופת ממשלת הליכוד (מפלגת העבודה, שינוי, ר"צ, מפ"ס) היא סימן לאינטגרציה גוברת, שהרי לא מדובר במקרה זה בהצבעה רדיקלית אנטי-ציונית וגם לא בהצבעת פטרונג' (הצבעה למען 'הפטרון', במקרה זה השלטון, תמורת טובות הנאה חמריות ואחרות), שכן מי שאינו בשלטון אינו יכול להבטיח משרות, כספים, אשראי, בניית מסגדים וסלילת כבישים. מפלגת העבודה קיבלה כמפלגת שלטון 11% מקולות הערבים ב-1977, אך מפלגת העבודה באופוזיציה קיבלה 25% ב-1981, 26% ב-1984 ו-20% ב-1992 (ב-1992 לא נתפסה המפלגה כמפלגת אופוזיציה של ממש עקב שותפותה בממשלות הליכוד הלאומי בשנים 1984-1990). מפלגות מר"צ זכו ל-2% מקולות הערבים ב-1984, אך אחוז זה עלה ל-10% בשנים 1988-1992.

ניתן לומר, אם כן, שב-1992 30% מערביי ישראל הצביעו הצבעה אינטגרטיבית (20% לעבודה ו-10% למר"צ), בעוד שההצבעה האינטגרטיבית ב-1977 (למפלגות ציוניות שאינן בשלטון) הסתכמה ב-9% בלבד (4% לד"ש, 3% לליכוד, 1% לר"צ, 1% לשל"י).

תהליך האינטגרציה בא לידי ביטוי גם בהסתדרות. עדות

לאינטרסים אישיים וקולקטיביים, בעיקר לרשימות המיעוטים ולמפלגות הציוניות הממסדיות (לדוגמא התחזקות הליכוד בקרב הבדווים בנגב בבחירות לכנסת השתים-עשרה שנבעה בין היתר מהסיבות הבאות: ממסורת "התמיכה בחזק", ממניו בדווים לתפקידים שונים במשרדו של השר המופקד על ענייני המיעוטים, משה ארנס, וממניו מחיתארים חדשים על-ידי ראש הממשלה וממלא מקום שר הפנים יצחק שמיר [בן דוד, 107]), הצבעה שמקורה בשיקולים מסורתיים, חמולתיים ושבטיים, בעיקר לרשימות המיעוטים ולמפלגות הציוניות הממסדיות (כך ניתן למשל להסביר את הצבעת 60% מהבדווים בנגב עבור רשימתו הבדווית של שיח' חמאד אבו רביעה ב-1973), והצבעה אינטגרטיבית, שנטייתה אופוזיציונית קונסטרוקטיבית, והיא משקפת את הרצון לא להסתפק בסתגלנות גרידא או באופוזיציה עקרה, אלא חותרת להשפיע על המערכת הפוליטית. בקטגוריה זו הוא מכליל את ההצבעה למפ"ס ול"העולם הזה" בשנות ה-50 וה-60, לשל"י, ליחד ולר"צ בשנות ה-70 וה-80 ובמידה מסוימת למערך בשנים 1981 ו-1984 (כהן, 96).

המודל של כהן נכון אולי לשנות ה-60 וה-70, אך ספק אם יש בו ערך ומשמעות בשנות ה-80 וה-90, עת החל תהליך מואץ של אינטגרציה של המיעוט הערבי במערכת הפוליטית הישראלית. הכוונה למגמה של השתלבות במדינה, להשתחררות ממעמד המנודה, ולהתקרבות לקונסנווס. האינטגרציה מתבטאת בהתקרבות רק"ח/חד"ש, רמ"ל ומד"ע למרכז הפוליטי. מד"ע הכריזה עם הקמתה ב-1988 על רצונה להשתלב בקואליציה יונית-ליברלית. רק"ח/חד"ש ורמ"ל היו מוכנות לכך ב-1990, כשהתפרקה ממשלת האחדות הלאומית ונוצרה אפשרות של הקמת קואליציה בראשות מפלגת העבודה. ב-1992 אכן הפכו רק"ח/חד"ש ומד"ע

לוח 4: שיעור ההצבעה לרשימות המיעוטים, למפלגות הציוניות ולרשימות קומוניסטיות ולאומיות

	1992	1988	1984	1981	1977	1973	1969	1965	1961	1959	1955	1951	1949	
רשימות מיעוטים	-	-	-	13	21	36	40	42	46	58	57	55	52	
מפלגות ציוניות	52	40	49	49	28	27	30	34	31	30	27	29	26	
רשימות קומוניסטיות ולאומיות	48	60	51	38	51	37	30	24	23	12	16	16	22	

האבחנה של כהן וחוקרים רבים אחרים בין זרם "מתון" ו"פרגמטי", לבין זרם "קיצוני" ו"אידיאולוגי" הופכת, בעידן ההסכמה הלאומית, לחסרת משמעות. בעידן "הבלוק החוסס" הצבעה אידיאולוגית-לאומית לחד"ש או למד"ע היא גם פרגמטית וגם אינטגרטיבית, כפי שהצבעה אינטגרטיבית למר"צ או למפלגת העבודה אינה סותרת מניעים אידיאולוגיים-לאומיים. מצביעי העבודה, מר"צ, מד"ע וחד"ש רוצים אותם הדברים וההבדל ביניהם הוא טקטי בלבד. אין יותר שום משמעות לספור יחדיו (תחת הכותרת "הצבעה למפלגות ציוניות") את מצביעי הפטרונג של ש"ס, המפד"ל והליכוד ואת המצביעים של העבודה ומר"צ. אין גם יותר משמעות של ממש לאבחנה בין "תפיסת ההסתגלות" (של מצביעי המפלגות הציוניות) ו"תפיסת המאבק" (של מצביעי המפלגות הלאומיות-קומוניסטיות) שהרי בשנות ה-90 חוץ מבוחרי הפטרונג ו"בני הכפר" כולם רוצים אותה הסתגלות והשתלבות (כולל מצביעי רק"ח/חד"ש, רמ"ל ומד"ע) וכולם רוצים מאבק למען שלום ושיוויון (כולל מצביעי העבודה ומר"צ).

הצבעה דיפרוציאלית - מוסלמים, נוצרים, דרוזים, בדווים

ציבור המיעוטים בישראל אינו הומוגני, וחוף מהבדלים מעמדיים ואידיאולוגיים (בעיקר בנושא הלאומי) מפלגים אותו גם הבדלים של השתייכות דתית, עדתית וגיאוגרפית, המשתקפים היטב בקלפי. כך למשל, הצבעת המיעוטים שבמיעוטים - נוצרים, דרוזים, צירקסים, בדווים-שונה למדי מהצבעת הרוב המוסלמי-סוני.

נמחיש זאת בעזרת השוואת אחוזי ההצבעה למק"י/רק"ח/חד"ש בכלל המגזר הערבי עם אחוזי ההצבעה למפלגה זו בקבוצות שצינו (להלן בלוח 5).

הקפדתן של רשימות המיעוטים, ובמידה מסוימת גם של חד"ש (בשנות ה-70, ה-80 וה-90), רמ"ל והמערך, על איזון בייצוג העדתי-דתי ברשימות מועמדיהן מעידה על חשיבותו של הגורם העדתי-דתי (לדוגמה, בבחירות לכנסת השתים-עשרה והשלוש-עשרה נכללו ברשימת המועמדים של מפלגת העבודה במקומות ריאליים מוסלמי, דרוזי ונוצרי * גם

* ב-1988 הוצב נואף מצאלחה המוסלמי במקום ה-35, צאלח טריף הדרוזי במקום ה-40 ונלי כרכבי הנוצרית במקום ה-46 (המפלגה זכתה ב-39 מושבים בבחירות). ב-1992 הוצבו מצאלחה במקום ה-20, טריף במקום ה-30 וחנא חדאד הנוצרי במקום ה-46 (המפלגה זכתה ב-44 מושבים בבחירות).

לכך היא ההצבעה הערבית הרבה ל"חיים חדשים בהסתדרות" של חיים רמון בבחירות ב-1994 -- הצבעה שגם אותה ניתן להגדיר כאינטגרטיבית שהרי הצבעה זו היתה אנטי-ממסדית ולא ניתן להגדירה כהצבעת פטרונג. גם שיתופה של מד"ע ברשימת העבודה וכניסתה של הרשימה המשותפת לחד"ש ורמ"ל לקואליציה ההסתדרותית הן תופעות מובהקות של אינטגרציה.

עליית ההצבעה האינטגרטיבית הביאה לירידה בהצבעת הפטרונג. זו הסתכמה ב-67% ב-1951 (55% ל"רשימות" ו-12% למפא"י), ב-38% ב-1977 (21% ל"רשימות", 11% למערך, 5% למפד"ל, 1% לל"ע) ורק 18.1% ב-1992 (8.4% לליכוד, 4.9% לש"ס, 4.8% למפד"ל). הצבעה למפלגות ימין -- בעיקר לליכוד ובמידה מועטה ב-1992 גם לתחיה ולצומת -- בקרב הדרוזים אינה בהכרח הצבעת פטרונג שכן בקרב הדרוזים שהצבעתם קרובה יותר להצבעה היהודית יש קהל בוחרים המצביע לימין הישראלי עקב תמיכתו בקו ניצי וקשוח כלפי הערבים. אם ננכה הצבעה זו ממצביעי הפטרונג נראה שרק פחות מ-15% מערביי ישראל הצביעו ב-1992 הצבעת פטרונג האופיינית לאוכלוסייה מסורתית, נחשלת וא-פוליטית. העובדה שיותר מ-80% מערביי ישראל לא נענו לפיתויי הפטרונג של משרד ראש הממשלה ומשרד הפנים, משרד הדתות, משרד הרווחה ומשרד התעשייה והמסחר היא עדות רבת עוצמה למידת האינטגרציה של ערביי ישראל בפוליטיקה הדמוקרטית הישראלית. גולדברג (עמ' 187) מבחין בבחירות לכנסת ה-13 בין מפלגות "אידיאולוגיות" בהן הוא כולל את המפלגות הלאומיות-קומוניסטיות (רק"ח/חד"ש, רמ"ל, מד"ע) ואת מר"צ ומפלגות "חמריות" בהן הוא כולל את העבודה, הליכוד, המפד"ל וש"ס. בכך שובר גם הוא את החלוקה המסורתית-הממסדית בין מצביעי המפלגות "הציוניות" ומצביעי המפלגות "הערביות" (כולל רק"ח/חד"ש). לדעתנו ההצבעה עבור מפלגת העבודה היא בדומה להצבעה למר"צ הצבעה אינטגרטיבית והוכחה לכך שמצביעי העבודה נשארים בשנות ה-80 וה-90 נאמנים למפלגה גם כשהיא באופוזיציה שבה יכולתה לחלק טובות הנאה מוגבלת (יכולת זו עדיין קיימת במישור ההסתדרותי).

בשנות ה-80 וה-90 הלך ונוצר "קונסנזוס אופרטיבי" בין ערביי ישראל, הסכמה מקיר לקיר שהפתרון של הסכסוך הערבי-ישראלי צריך להעשות בהתאם לנוסחה "שתי מדינות לשני עמים", ושפתרון זה כולל נסיגה ישראלית לקווי 1967 וכינון מדינה פלסטינית בהנהגת אש"ף, שבירתה מזרח ירושלים.

לוח 5:

הצבעה למק"י/חד"ש בקרב מגזרי מיעוטים שונים

1992	1988	1984	1981	1977	1973	1969	1965	1961	1959	1955	1951	1949	אחוזי הצבעה למק"י/רק"ח/חד"ש
23	34	32	38	51	37	30	24	23	12	16	16	22	בכלל המיעוטים
7	17	15	13	12	9	7	3	1	1	-	-	אין נתונים	בקר הדרוזים
1	-	-	-	6	-	4	3	2	-	-	1	אין נתונים	הצ'רקסים (כפר כמא/ריחאניה)
30	40	34	16	11	19	11	6	2	-	2	-	אין נתונים	היישובים הנוצריים
4 {	6	7	12	22	9	5	7	6	-	2	4	אין נתונים	הבדווים (גליל)
	6	7	6	8	6	6	5	2	2	2	2	אין נתונים	הבדווים (נגב)

לוח 6:

ההצבעה הבדווית

שעור ההצבעה למפלגה בקרב הבדווים	שעור ההצבעה למפלגה בכלל האוכלוסייה הערבית	
35.1	15.1	מד"ע
17.5	20.3	העבודה
15.2	8.4	ליכוד
11.7	9.7	מר"צ
8.8	4.9	שי"ס
2.8	23.4	חד"ש
2.6	4.8	מפד"ל
2.5	9.2	רמ"ל
0.7	0.5	יהדות התורה
0.6	0.5	צומת
0.3	0.3	תחיה
0.2	0.2	מולדת

והנחשלת גדולה מהצבעת הפטרונגי בכלל האוכלוסייה הערבית (הליכוד, שי"ס והמפד"ל זכו בקרב הבדווים ב-25.6% מהקולות) ושחלקן של רק"ח/חד"ש ורמ"ל בטל בשישים במגזר הבדווי (5.3% בהשוואה ל-32.6% בקרב כלל אוכלוסיית המיעוטים). בולט גם שאין הבדל משמעותי בהצבעה הכוללת לעבודה ולמר"צ בקרב כלל האוכלוסייה הערבית (30%) ובקרב הבדווים (29.2%).

להצלחתה המפתיעה של הרשימה הנוצרית בראשות חנא חדאד (רשימת האחוה הערבית), שפנתה לאוכלוסייה הנוצרית, בשנת 1981 זכתה בקולות רבים בכפרי הנוצרים (מעליא, פאסוטה, טרעאן, עבלין, גיש, ראמה) על חשבון חד"ש - יש היבטים דתיים, שניזונו גם מן המלחמה בלבנון, מתחושת הנוצרים שאינם זוכים לייצוג הולם במערך, ומעליית כוחם של המוסלמים בחד"ש. רשימתו של חדאד, שנהנתה גם מתמיכתו הפעילה של הארכיבישוף מקסימוס סלום, ראש העדה היוונית-קתולית, זכתה ב-10% מן הקולות בציבור הערבי - שיעור שאינו רחוק משיעור הנוצרים באוכלוסייה הערבית (13%). גם בבחירות לכנסת השתים-עשרה (1988) נודעה להבחנה בין מוסלמים לנוצרים חשיבות. רמ"ל הפסידה קולות נוצרים רבים בגליל עקב חיזוריה העקרים אחרי התנועה האסלאמית. מאותה סיבה עצמה לא זכתה מד"ע לכל תמיכה משמעותית בציבור הנוצרי, שרובו ככולו העדיף ב-1988 את חד"ש, העבודה ור"צ (מד"ע זכתה רק ב-1.4% מהקולות בכפרי הנוצריים, אף שזכתה ב-10.9% מהקולות בכלל הציבור הערבי).

הצבעת הבדווים שונה מאד מהצבעת כלל האוכלוסייה הערבית. להלן תוצאות הבחירות לכנסת ה-12 במגזר הבדווי (לוח 6, בעמודה הבאה).

הטבלה ממחישה שמד"ע פופולרית במיוחד במגזר הבדווי, שהצבעת הפטרונגי בקרב האוכלוסייה הבדווית המסורתית

לוח 8:

ההצבעה הדרוזית ב-1992*

מפלגה	ההצבעה בכלל ציבור המיעוטים (1992)	ההצבעה בקרב הדרוזים (1992)
העבודה	20.3	29.3
ליכוד	8.4	22.5
מפד"ל	4.8	11.2
מרץ	9.7	8.0
שי"ס	4.9	7.4
חד"ש	23.4	7.2
רמ"ל	9.2	1.1
מד"ע	15.1	2.3
צומת	0.5	2.3
יהדות התורה	0.5	0.9
מולדת	0.2	0.7

מבקר הבדווים בנגב. הבדל זה ניתן להסבר בכך שהבדווים בנגב נוטים יותר להצבעת פטרונגי (ב-1992 לליכוד) ולהצבעה מסורתית-פריפריאלית-דתית שהתבטאה בהצבעה למד"ע. מכאן שההצלחה היחסית של מד"ע והליכוד בקרב הבדווים בנגב (בהשוואה לבדווים בגליל) הביאה לירידה בהצבעה למפלגת העבודה בנגב. גם דפוסי ההצבעה של הדרוזים בגליל שונים מאלה של הדרוזים באזור הכרמל. לדוגמה, בשנת 1984 הצביעו 18% מהדרוזים בגליל בעד חד"ש, אך רק 6% מהדרוזים בכרמל עשו כן. (הדרוזים באזור הכרמל קרובים יותר לממסד ולמדינה גם עקב קרבתם לריכוזי אוכלוסייה יהודית בעוד הדרוזים בגליל יותר פריפריאליים, אופוזיציוניים ומקורבים לאוכלוסייה הערבית בגליל) הבדלים בדפוסי ההצבעה ניכרים גם בין המוסלמים בגליל במשולש ובנגב (ראה לוחות 9, 10, בעמוד הבא).

ניתן לראות שיש הבדלים מסוימים בין הגליל המערבי, הגליל המזרחי והמשולש, אך הבדל גדול מאוד יש בין הנגב (שבו האוכלוסייה הערבית כולה בדוית) והאזורים הערביים האחרים. הבדל זה הוא בחלקו אזורי-גיאוגרפי ובחלקו נובע מאופייה הבדווי של האוכלוסייה הערבית בנגב. ניתן לאמוד את גודל ההשפעה האזורית והקהילתית על ידי השוואת תוצאות ההצבעה בקרב הבדווים בגליל, ערביי הגליל המערבי והמזרחי והבדווים בנגב.

בלוח 11, ניתן לראות שבעוד שיש הצבעה בדוית מובהקת (בנגב ובגליל) לחד"ש ולרמ"ל (אחוז מצביעים נמוך מאוד), הרי בהצבעה למד"ע הפערים האזוריים (בין הגליל והנגב) גדולים יותר מהפערים הקהילתיים (בין בדווים ולא-בדווים).

לוח 7:

ההצבעה הדרוזית ב-1988*

מפלגה	ההצבעה בכלל ציבור המיעוטים (1988)	ההצבעה בקרב הדרוזים (1988)
העבודה	17.3	28.0
ליכוד	6.6	20.0
חד"ש	33.8	17.0
שינוי	2.5	9.0
מפד"ל	2.9	9.0
רמ"ל	13.6	0.6
מד"ע	11.0	1.0

בולטת מאוד ייחודיות ההצבעה של הדרוזים. הטבלאות שבראש העמוד, ממחישות את הפער בין הצבעת הדרוזים להצבעת כלל ציבור המיעוטים (באחוזים).

נתוני ההצבעה הדרוזית ממחישים שהתנהגותם האלקטורלית דומה יותר להתנהגות הבוחרים היהודים מאשר לאופי הצבעתם של הערבים המוסלמים והנוצרים. הדבר מתבטא בכוחה של מפלגת העבודה (ב-1992 34.6% בקרב כלל המצביעים, 20.3%, בקרב כלל המיעוטים ו-29.3% בקרב הדרוזים). אבל גם בכוחו של הליכוד (24.9% בקרב כלל המצביעים, 8.4% בקרב כלל המיעוטים ו-22.5% בקרב הדרוזים). למעשה כ-30% מכוחו של הליכוד במגזר המיעוטים מבוסס על קולות הדרוזים המהווים רק 10% ממגזר המיעוטים. בולטת בקרב הדרוזים גם ההצבעה הרבה יחסית למפד"ל (11.2% בהשוואה ל-4.8% בקרב כלל המיעוטים ו-4.9% בקרב כלל המצביעים) ולשי"ס (7.4% בהשוואה ל-4.9% בקרב כלל המיעוטים ו-4.9% בקרב כלל המצביעים). יותר מכל בולטת התופעה שהרשימות הלאומיות-ערביות אינן מקבלות בקרב הדרוזים נתח קולות שמתקרב לנתח הקולות שלו הן זוכות במגזר המיעוטים הכללי (חד"ש, מד"ע ורמ"ל זכו בקרב הדרוזים ל-10.6% מהקולות בהשוואה ל-48% בכלל מגזר המיעוטים ו-4.7% מכלל הבוחרים). ניתן לומר שבבחירות לכנסת ה-13 הדרוזים התרחקו עוד יותר בהצבעתם מכלל הבוחרים הערבים שכן בשנים 1977-1988 עדיין זכתה חד"ש לבדה ליותר מ-20% מקולות הדרוזים (ב-1992 רק ח"ח/חד"ש זכתה רק ב-7.2% מקולותיהם).

השפעת האזור, רמת המודרניזציה וגודל היישוב

חוץ מן הגורם הדתי-עדתי ניכרים בציבור הערבי גם הבדלים בהצבעה בין האזורים הגיאוגרפיים השונים. למשל, בקרב הבדווים בגליל היה ב-1992 שיעור ההצבעה לעבודה גבוה

* ראה דיסקין (אצל לנדאו) עמ' 30 ודיסקין (1993), עמ' 36.

לוח 9:

קולות חד"ש, מד"ע ורמ"ל ב-1988 ו-1992 (לפי אזורים)
(באחוזים)

	חד"ש		מד"ע		רמ"ל	
	1992	1988	1992	1988	1992	1988
גליל מערבי	29.6	46.3	11.0	4.4	14.7	19.0
משולש	26.9	29.9	15.7	13.3	11.9	24.0
גליל מזרחי	31.1	43.6	8.8	8.3	7.8	13.0
נגב	3.6	5.8	33.4	42.2	2.9	2.0

לוח 10:

קולות לעבודה וליכוד ב-1988 ו-1992 (לפי אזורים)
(באחוזים)

	עבודה		ליכוד	
	1992	1988	1992	1988
גליל מערבי	14.5	18.6	4.6	6.1
משולש	14.0	18.1	2.0	3.4
גליל מזרחי	12.9	16.0	4.1	6.4
נגב	16.3	23.5	11.8	12.9

לוח 11:

הצבעת הבדווים ב-1992 בגליל ובנגב תוך
השוואה להצבעה בגליל המערבי והמזרחי

	בדווים בנגב	בדווים בגליל	סה"כ ערביי גליל מערבי	סה"כ ערביי גליל מזרחי
עבודה	23.5	32.5	18.6	16.0
ליכוד	12.9	8.3	6.1	6.4
חד"ש	3.6	4.1	29.6	31.1
מד"ע	33.4	16.3	11.0	21.0
רמ"ל	2.9	1.9	19.7	7.8

בחירות 96

ההצבעה הגדולה לרק"ח/חד"ש ביישובים הגדולים, העירוניים והמעורבים (ראה לוח 14 בעמ' הבא), מוסברת בקשר בין המודרניזציה והנטייה להצביע למפלגות רדיקליות בעלות מצע לאומי. בעוד האוכלוסייה היותר אגרארית ומסורתית והפחות משכילה ומודרנית נוטה להצבעה מסורתית (בשנות ה-50 וה-60 לרשימות הערביות)

ההצבעה הערבית גם שונה מאוד בהתאם לגודלו של היישוב. ניתן להבדיל במגזר הערבי בין ערים ערביות (בשנים 1961-1984 נצרת ושפרעם; ב-1988 מתווספת אום אל-פחם ובשנות ה-90 טייבה וטירה), יישובים עירוניים, כפרים גדולים וכפרים קטנים. ככלל ניתן לומר ככל שהיישוב גדול יותר גדלה ההצבעה למק"י/רק"ח/חד"ש.

לוח 12:
הצבעה למק"י/רק"ח/חד"ש לפי גודל יישוב
(באחוזים)

	1992	1988	1984	1981	1977	1973	1969	1965	1961
ערים	44.9	48.4	52.1	52.1	70.9	55.1	45.9	42.0	45.0
יישובים עירוניים	32.7	36.7	37.7	47.7	60.3	41.9	50.5	41.3	32.0
כפרים גדולים	22.7	30.0	32.0	42.8	44.3	40.9	31.7	23.1	28.5
כפרים קטנים	11.5	11.8	10.8	16.5	23.5	18.7	13.1	13.1	13.0

ולהצבעת פטרונג' (למפלגות השלטון היהודיות) משכה מק"י/רק"ח/חד"ש את הבוחרים האידיאולוגיים יותר, ה"לאומיים" יותר, המשכילים יותר, העצמאיים יותר ואלה מיוצגים במספרים ובאחוזים גדולים יותר בערים המעורבות, בערים הערביות וביישובים העירוניים ופחות בכפרים הגדולים והקטנים. במידה רבה דברים אלה נכונים גם לגבי רמ"ל. כלפי מד"ע יש לבוחרים הערביים יחס אמביוולנטי. מצד אחד מד"ע מופיעה כמפלגה לאומית-ערבית עצמאית,

גם ההצבעה לרמ"ל גדלה ככל שהיישוב גדול ועירוני יותר, בעוד שביחס למד"ע אין מגמה עקבית שכזו.

קיים גם הבדל בולט בהצלחת שלוש המפלגות הערביות בערים המעורבות (חיפה, ירושלים, ת"א-יפו, לוד, רמלה, נצרת עילית ומעלות-תרשיחא). בערים אלה בולטת הצלחת רק"ח/חד"ש יחסית לרמ"ל ומד"ע.

לוח 13:
הצבעה לרמ"ל ולמד"ע לפי גודל יישוב

	הצבעה לרמ"ל		הצבעה למד"ע	
	1988	1992	1988	1992
יישובים עירוניים	19.2	11.6	8.9	14.2
כפרים גדולים	16.5	10.3	13.8	17.9
כפרים קטנים	7.4	6.0	9.4	13.4

שבטים, חמולות ו"בן המקום"

גם לגורמים שבטיים וחמולתיים נודעת השפעה על התנהגות הבוחר הערבי. למשל, קיים שוני בולט בדפוסי ההצבעה של שבטי הבדווים השונים. בן-דוד מבחין בין "השבטים המכובדים" ("בדווים") שהיו קשורים מסורתית למפא"ל/המערך (כמו אבו רביע, אל-הזיל, אל-עטאונה ואבו ריקק) לבין השבטים הנספחים ("הפלחים") המחפשים קשר למפלגות אחרות, הליכוד או המפד"ל, למשל (בן-דוד, 115-85). הפער בהצבעה בין השבטים השונים יכול להיות גדול למדי. למשל, בשנת 1984 קיבלה רמ"ל 22% מקולות בני הטראבין, אך רק 5% מקולות מצביעי שבט אל-שבלי. יש הטוענים אפילו, כי ההצבעה הקומוניסטית/לאומית, שהיא רדיקלית-ביחס, מושפעת בחלקה מהגורם החמולתי, למרות אופיו המסורתי. לדעת גינת, ההצבעה לרמ"ל בשנת 1984 נבעה בחלקה משיקולים מקומיים של חמולות שלמות, שהתנגדו למסד הכפרי שהיה מזוהה עם חמולה אחרת, שהיתה לה זיקה לחד"ש או למערך (Ginat, 1986).

גם לגורם האישי השפעה לא מבוטלת על ההצבעה. לדוגמה, הירידה הדרמטית בתמיכה במערך בסחיין משנת 1981 (33%) לשנת 1984 (10%) מוסברת במחאה של הכפר על הוצאתו של בן המקום, חמד חילאילה, מרשימת המערך לכנסת. כך גם מוסברת העלייה התלולה בהצבעה למערך בכפר אכסאל בשנת 1984 (42%) לעומת 1981 (26%) בהצבתו

לוח 14:

הצבעה לרק"ח/חד"ש, רמ"ל ומד"ע בערים המעורבות (באחוזים)

	1988	1992
רק"ח/חד"ש	48.0	24.8
רמ"ל	11.5	8.0
מד"ע	10.8	16.5

אך מאידך מנהיגה עבד אל-והאב דראושה, איש מפלגת העבודה לשעבר, נתפס בעבר גם כממסדי ומקורב לשלטון. אין למד"ע דימוי אידיאולוגי קומוניסטי ולאומי ממנו נהנית רק"ח/חד"ש כשם שאין למד"ע דימוי פלסטיני-לאומי רדיקלי שיש לרמ"ל ולכן מד"ע פחות מושכת קולות בקרב אוכלוסיות משכילות, "מודרניות" ועירוניות.

בין המפלגות היהודיות בולט שלא רק מפלגות הפטרונג הימניות (ליכוד, מפד"ל, ש"ס) אלא גם מפלגת העבודה ואפילו מר"צ חזקים יותר בכפרים הקטנים מאשר ביישובים העירוניים. יש בכך הוכחה שהמפלגות הציוניות מימין ומשמאל עדיין מתבססות יותר על אוכלוסיית בוחרים מסורתית ואגרארית, ופחות על ציבור בוחרים עירוני ומשכיל.

לוח 15: הצבעה למפלגות היהודיות לפי גודל יישוב בבחירות לכנסת ה-12 (1988) - באחוזים

	העבודה	מפ"ם+רץ+שני	ליכוד	מפד"ל	ש"ס
יישובים עירוניים	14.0	7.8	2.7	1.5	0.3
כפרים גדולים	14.1	9.1	5.0	3.0	0.2
כפרים קטנים	21.7	21.3	10.3	4.2	0.5

לוח 16: הצבעה למפלגות היהודיות לפי גודל יישוב בבחירות לכנסת ה-13 (1992) - באחוזים

	העבודה	מר"צ	ליכוד	מפד"ל	ש"ס
יישובים עירוניים	16.8	8.9	5.7	3.2	3.6
כפרים גדולים	20.4	9.1	7.5	4.8	5.6
כפרים קטנים	27.9	17.6	6.4	5.6	7.9

בחירות 96

הצלחת מד"ע בקרב הבדווים בנגב בבחירות לכנסת השתים-עשרה (מד"ע גרפה 35% מהקולות שם) מוסברת, בין השאר, בהצבתו של בדווי (עו"ד טלב אל-צאנע) במקום השלישי ברשימה לכנסת, בניגוד לרשימות המערך, חד"ש ורמ"ל שלא היה בהן ייצוג בדווי ריאלי. הצבעה אישית יכולה גם להיות לרועץ למפלגה, כפי שקרה בכפר גית, שם תרם אבדן הפופולריות האישית של בן הכפר מחמד ותד לירידת המערך מ-42% בשנת 1981 ל-15% בשנת 1984 (Ginat, 1986).

להלן (לוח 18), ההצבעה ביישובים הערביים שהם מקום מגוריהם של מועמדים במקומות "ריאליים" ברשימותיהם שנבחרו לכנסת השתים-עשרה. הפער בין ההצבעה הכוללת למפלגה לבין ההצבעה ביישוב הספציפי ממחיש את השפעת גורם "בן המקום" ("native son").

ייצוג הערבים והדרוזים בכנסת

ייצוג הערבים והדרוזים בכנסת בשנים 1949-1996 נע בין מינימום של 3 חברי כנסת (ב-1949) למקסימום של 9 חברי כנסת (ב-1995-1996), אך ברור שמדובר בתת-ייצוג בין אם אנו משווים את חלקו של המיעוט הערבי בין חברי הכנסת לחלקו בסה"כ האוכלוסייה, לחלקו בין בעלי זכות הבחירה או לחלקו בין הבוחרים בפועל.

של בן המקום עבד אל-והאב דראושה במקום ריאלי ברשימה זו. גם שיעור ההצבעה הגבוה-ביחס בעד ד"ש (בשנת 1977) ובעד שינוי (בשנים 1981 ו-1984) בקרב הדרוזים נבע, לדעת רבים, מהצבתם של בני העדה שפיק אסעד (בשנת 1977) וזידאן עטשי (בשנים 1981 ו-1984) במקומות ריאליים. הוכחה מסוימת לאמיתותה של סברה זו אפשר למצוא כפי שכבר ציינו, בירידה התלולה שחלה בהצבעה בעד שינוי בקרב הדרוזים בשנת 1988 (ומאותה סיבה בעד מר"צ ב-1992), כאשר נראה שמקומו של עטשי ברשימה אינו ריאלי, כפי שמלמדת הטבלה שלהלן:

לוח 17:

הצבעת הדרוזים לד"ש, שנוי ומר"צ

שנה	שיעור ההצבעה בעד ד"ש/שינוי (באחוזים)
1977	16.1 (ד"ש)
1981	13.6 (שינוי)
1984	22.3 (שינוי)
1988	12.2 (שינוי)
1992	8.2 (מר"צ)

לוח 18:

הבחירות לכנסת ה-13 (1992) - השפעת גורם "בן המקום"

שם נבחר	המפלגה	היישוב	ההצבעה בכלל המגזר הערבי	ההצבעה ביישוב של "בן המקום"
האשם מחאמיד	חד"ש	אום אל-פחם	23.4%	65.5%
תופיק זיאד	חד"ש	נצרת	23.4%	44.9%
וליד צאדק	מר"צ	טייבה	9.7%	33.0%
נואף מצאלחה	עבודה	כפר קרע	20.3%	34.1%
עבד אל-והאב דראושה	מד"ע	איכסאל	15.1%	43.9%
אסעד אל-אסעד	ליכוד	בית ג'אן	8.4%	40.4%

לוח 19:
ייצוג הערבים והדרוזים בכנסת בשנים 1949-1996

כנסת	מספר נציגים	בכנסת (באחוזים)	באוכלוסייה (באחוזים)	בקרב בעלי זכות הבחירה (באחוזים)	סך כל הקולות הכשרים (באחוזים)
ראשונה	3	2.5	13.6	9.5	6.6
שנייה	6	5.0	11.0	11.6	7.5
שלישית	7	5.8	11.1	9.0	8.2
רביעית	7	5.8	11.0	8.2	7.9
חמישית	7	5.8	11.5	7.7	8.3
שישית	7	5.8	11.5	8.3	8.6
שביעית	7	5.8	11.4	8.4	8.4
שמינית	4	3.3	15.0	8.4	8.5
תשיעית	7	5.8	15.8	9.2	8.9
עשירית	6	5.0	16.5	9.8	9.8
אחת-עשרה	6	5.0	17.4	13.0	10.4
שתיים-עשרה	8	6.6	18.0	14.3	10.6
שלוש-עשרה	8-9	6.6-7.5	18.2	13.3	11.8

מיעוטם מוסלמים, הרי מאז 1981 יש רוב מוסלמי ברור בין חברי הכנסת הערביים. רוב זה משקף את היותם של המוסלמים עדת הרוב (77%) במגזר הערבי ובעידן הדמוקרטיזציה טבעי הוא שעדת הרוב תזכה לרוב המושבים הערביים בכנסת (ראה לוחות 20 - 22, להלן).

בולטת העובדה שיש גידול - הדרגתי ומתון - בגודל הייצוג הערבי בכנסת וכן בולט הגידול במספר הסיעות הציוניות שכוללות נציגים ערבים (ב-1951 רק מפ"ם, ב-1992 מפלגת העבודה, מפ"ם והליכוד). שינוי משמעותי אחר בנציגות הערבית בכנסת הוא בהרכב העדתי. בעוד שבשנים 1949-1981 רוב חברי הכנסת הערבים היו נוצרים ודרוזים ורק

לוח 20:
ייצוג ערבי ודרוזי בכנסת, לפי מפלגות

מפלגה	רשימות מיעוטים/ מפא"י מפלגת העבודה	מק"י/ רק"ח/ חד"ש	מפ"ם/ אחה"ע/ של"י	ד"ש/ שינוי	צב"ל/ חרות/ גח"ל/ ליכוד	רמ"ל	מד"ע
ראשונה	2	1	-	-	-	-	-
שנייה	5	2	1	-	-	-	-
שלישית	5	2	1	-	-	-	-
רביעית	5	1	1	-	-	-	-
חמישית	4	2	2	-	-	-	-
שישית	4	2	1	-	-	-	-
שביעית	4	2	1	-	-	-	-
שמינית	3	2	1	-	-	-	-
תשיעית	1	3	1	2	1	-	-
עשירית	1	2	2	-	1	-	-
אחת-עשרה	1	2	1	1	1	1	-
שתיים-עשרה	1	2	1	-	1	1	1
שלוש-עשרה	2-3	2	1	-	1	-	2

לוח 21:
ייצוג ערבי ודרוזי בכנסת
לפי דת

כנסת עדה דתית	מוסלמים	נוצרים	דרוזים
ראשונה	1	2	-
שנייה	3	3	2
שלישית	2	4	2
רביעית	3	3	1
חמישית	3	4	1
שישית	3	3	1
שביעית	3	3	1
שמינית	2	1	1
תשיעית	3	2	3
עשירית	3	1	1
אחת-עשרה	4	1	2
שתיים-עשרה	6	1	1-2
שלוש-עשרה	5-6	0-2	2

לוח 22:

ייצוג ערבי ודרוזי בכנסת לפי דת ומפלגות*

מפלגה עדה דתית	מק"י/ רק"ח/ חד"ש	רשימות מיעוטים	של"י/ מפ"ם/ אחה"ע/ מערך/ מפלגת העבודה	ליכוד/ ד"ש/ שינוי	רמ"ל	מד"ע
מוסלמים	10	18	12	--	2	3
נוצרים	18	6	4	--	--	--
דרוזים	1	9	1	8	--	--

סיכום

להצבעה בציבור היהודי. השוני בתוך הציבור הערבי מתבטא בהצבעה דיפרנציאלית של מוסלמים, נוצרים ובדווים ובהצבעה חריגה מאד (נדומה יותר לציבור הבוחרים היהודי) של הדרוזים. כן ניתן להבחין בהבדלי הצבעה בין תושבי אזורים שונים (גליל מערבי, גליל מזרחי, המשולש, אזור הכרמל, הנגב) בין תושבי יישובים בגדלים שונים (כפרים קטנים, בינוניים וגדולים וערים ערביות ומעורבות) ובין אוכלוסיות ברמות מודרניזציה שונות. ועוד ניתן לגלות שיש השפעה להשתייכות החמולתית והשבטית (בקרב הבדווים) ולאפקט הלוקל-פטריוטי של "בן המקום".

ניתוח הבחירות במגזר הערבי ממחיש שיש שוני רב הן בין הבוחרים הערבים והיהודים והן בין קבוצות שונות במגזר הערבי והדרוזי. שוני מסוג אחר בהשוואה לציבור היהודי הוא בהשתתפות הנמוכה יותר, בתופעת החרמת הבחירות מסיבות אידיאולוגיות ובזניחות החשיבות של מספר בעלי זכות בחירה השוהים בחו"ל. שוני בולט עוד יותר הוא בהצבעה הרבה למפלגות ערביות (מד"ע, רמ"ל) ויהודיות-ערביות (חד"ש), בהצבעה המועטת לימין המרכזי (ליכוד) ובהצבעה האפסית לימין הקיצוני (צומת, מולדת) וליהדות התורה. ההצבעה למר"צ, המפד"ל וש"ס דומה

* המניין כולל את מספר תקופות הכהונה שחברי כנסת ערבים שירתו בהן.

הבחירות לכנסת ה-14 - סיכום ראשוני

המובילה במגזר הערבי. עוד יש לציין שבפעם הראשונה זכו שתי המפלגות הערביות מהגוש הלאומי-קומוניסטי בתמיכה רבה יותר מכל המפלגות היהודיות-ציוניות במגזר הערבי.

נמשכה המגמה האינטגרטיבית בהצבעת הערבים ועדות לכך היא נכונות של הרוב המכריע של ערביי ישראל להשתלב בבחירות לראשות הממשלה במחנה היוני-ציוני ולתת את קולם לשמעון פרס. בכך נמשכה מגמת ההתקרבות של המפלגות הלאומיות-קומוניסטיות לשמאל הציוני והפעם היו שותפים להתקרבות הזו כוחות כגון התנועה האסלאמית ו"בני הכפר" שדחו עד כה בתוקף כל קרבה לשמאל היוני-ציוני.

העמיקה גם המגמה של הצבעה דיפרנציאלית עדתית, דתית ואקולוגית. כך למשל המשיכו הדרוזים להצביע באורח שונה מאוד מהערבים המוסלמים והנוצרים. בעוד שנתניהו זכה רק ב-3%-2 מקולות בקרב המוסלמים והנוצרים הוא קיבל 21.3% מקולות הדרוזים. מפלגת העבודה שקיבלה 16.6% מקולות כלל המיעוטים (כולל הדרוזים), קיבלה 40.3% מקולות הדרוזים. חד"ש לעומת זאת שזכתה ל-36.8% מהקולות בקרב כלל המיעוטים זכתה רק ל-14.3% מקולות הדרוזים. גם הבדוים הצביעו באופן שונה מכלל המיעוט הערבי. כך, למשל, קיבלה הרשימה הערבית המאוחדת 64.3% מקולות הבדוים בעוד שבקרב כלל המיעוטים לא זכתה ליותר מ-25.5% מהקולות. הפער בהצבעה לחד"ש בקרב הבדוים (2.3%) וכלל המיעוטים (36.8%) גדול עוד יותר.

ההצבעה הערבית היתה כבעבר שונה מאד בכפרים קטנים, כפרים גדולים וערים. בעוד שחד"ש זכתה ל-21.8% מהקולות בכפרים הקטנים ו-37.3% בכפרים הגדולים היא קיבלה 47.1% מהקולות בערים הערביות. המפלגות היהודיות זכו ליותר קולות בכפרים הקטנים (העבודה 25.8%, מר"צ 16.7%) מאשר בכפרים הגדולים (העבודה 13.8%, מר"צ 11.3%) ובערים הערביות (העבודה 12.9%, מר"צ 7.4%).

גם השפעת "בן המקום" נותרה חזקה כפי שהיתה. באכסאל, כפרו של מנהיג מד"ע עבד אל-והאב דראושה זכתה "הרשימה הערבית המאוחדת" (שכללה את מד"ע) ל-46.8% מהקולות - כמעט פי שניים מהמועצה הארצי. באום אל-פחם, מקום מגוריו של מנהיג חד"ש האשם מחאמיד, זכתה רשימתו ב-78.2% מהקולות וזאת בהשוואה ל-36.8% בכלל הקלפיות. דוגמא שלישית היא ההצבעה "לרשימה הערבית המאוחדת" בגילגוליה שעלתה מ-19.3% (הצבעה למד"ע ב-1992) ל-39.8% וזאת לבטח בזכות השיח' תופיק ח'טיב, ראש המועצה ומועמד התנועה האסלאמית שהוצב במקום הרביעי ברשימה הערבית המאוחדת.

מילה אחרונה על הייצוג הערבי-דרוזי בכנסת. הוא הגיע ב-1996 לשיא חסר תקדים - 11 חברי כנסת כדלקמן: חד"ש (4); "הרשימה הערבית המאוחדת" (4); העבודה (2); ומר"צ (1). הייצוג הערבי במסגרת חד"ש לא היה מעולם גבוה יותר וגם הגוש הלאומי-קומוניסטי בכללותו זכה לייצוג שיא (9 ח"כ) שלא היה כדוגמתו. נמשכה גם המגמה לדומיננטיות של הייצוג המוסלמי וזאת בהתאם לחלקם היחסי של המוסלמים בסה"כ האוכלוסייה הערבית. החלוקה בין מוסלמים (8), נוצרים (2) ודרוזים (1) בכנסת ה-14 אכן משקפת פחות או יותר את התפלגות אוכלוסיית המיעוטים למוסלמים, נוצרים ודרוזים.

בבחירות לכנסת ה-14 חלה פעם נוספת עלייה בשיעור ההשתתפות של המצביעים הערבים והדרוזים מ-69% (1992) ל-77%. בכך חלפה תופעת הירידה בהשתתפות מסיבות לאומניות שהיתה אופיינית לשנות ה-70 וה-80. העלייה בהשתתפות שנרשמה ב-1996 אכן נבעה מכך שגורמים לאומניים שבעבר החרומו את הבחירות (כגון "בני הכפר" לפליחה) השתתפו הפעם בבחירות ואף יוצגו ברשימות המועמדים (למשל במסגרת "הברית הלאומית הדימוקרטית" שהיתה שותפה ברשימת חד"ש), גם התנועה האסלאמית, וליתר דיוק חלק נכבד מהתנועה האסלאמית בראשות השיח' עבדאללה נימר דרוויש, השתתפה הפעם באופן אקטיבי בבחירות. המועמד הראשון של הרשימה הערבית המאוחדת, עו"ד עבד אל-מאלכ דהאמשה, ומועמדה הרביעי, שיח' תופיק ח'טיב, ראש המועצה המקומית גילגוליה, הם אנשי התנועה האסלאמית. ההשתתפות הרבה יחסית בבחירות נובעת גם מהמשך תהליך המודרניזציה, מהקטנת כיסי הנחשלות, הבורות והפאסיביות ומהתחושה הגוברת שאכן יש לערבים יכולת להשפיע על המערכת הפוליטית הישראלית על ידי התגייסות מאסיבית לצדו של השמאל שיכול לנצח עם הערבים ולא יכול לנצח ללא הערבים.

עוד התברר בבחירות 1996 שהפער בין התנהגות הבוחר הערבי והיהודי הולך וגדל. בעוד שרק 44.4% מהיהודים הצביעו עבור שמעון פרס, 94.7% מהערבים הצביעו בעד מועמד מפלגת העבודה. נתניהו שזכה לרוב יהודי מרשים (55.5%) קיבל רק פירורי קולות במגזר הערבי והדרוזי (5.2%). מפלגות הימין (ליכוד ומולדת) זכו ל-2.3% קולות במגזר הערבי-דרוזי, בעוד שבקרב הציבור היהודי זכו ל-29.9% מהקולות. גם בגוש הדתי נוצר פער גדול מאד (שלא היה קיים ב-1992) בין ההצבעה הערבית והיהודית. המפד"ל, ש"ס ויהדות התורה שזכו ל-21.7% מקולות היהודים, זכו ל-3.1% מקולות הערבים. הירידה הדרמטית בקולות הליכוד, המפד"ל וש"ס במגזר הערבי מוכיחה שרוב הקולות שקיבלו ב-1992 היו מצביעי פטרונוג'י שזכו להטבות אישיות וקבוצתיות. אין כנראה במגזר הערבי (להוציא המגזר הדרוזי) כל תמיכה ממשית והזדהותית עם מפלגות הימין והגוש הדתי.

לא חל כל שינוי בבחירות 1996 בחלוקת המפלגות על פי אלה שכל קולותיהן ערבים (הרשימה הערבית המאוחדת), אלה שרוב קולותיהן ערבים (חד"ש) ואלה שזכו לנתח משמעותי מקולות הערבים (העבודה). עם זאת בין המפלגות שהקול הערבי הוא משמעותי מבחינתן נותרה בנוסף לכך רק מר"צ בעוד שבמפד"ל ובש"ס הקול הערבי הפך לשולי שבשולי.

מוקדם עדיין להעריך את תנודת הקולות ב-1996, אך סביר להניח שקולות בוחרים ערבים שתמכו בימין והגוש הדתי (ליכוד, ש"ס, מפד"ל) זרמו ל"רשימה הערבית המאוחדת" ולמפלגת העבודה. כמו כן סביר להעריך שחד"ש והרשימה המאוחדת התחזקו על חשבון מפלגת העבודה ומר"צ וכי תנודת הקולות המשמעותית ביותר חלה בכיוון זה.

ארבע המפלגות החזקות במגזר הערבי הן הפעם חד"ש שזכתה ב-36.8% מהקולות הערביים, הרשימה הערבית המאוחדת שזכתה ב-25.5% מהקולות הערביים, העבודה שזכתה ב-16.6% מהקולות הערביים ומר"צ שזכתה ב-10% מהקולות. בולט שחד"ש שמרה ואף חיזקה את מעמדה כמפלגה

מקורות

י. לנדאו, המיעוט הערבי בישראל 1967-1991 -- היבטים פוליטיים (ת"א, עם עובד, 1993).
 ---- (עורך), המגזר הערבי בישראל והבחירות לכנסת, 1988 (ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1988).
 משרד הפנים, תוצאות הבחירות לכנסת השלוש-עשרה - כרך א' (ירושלים, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, תשנ"ג/1993).
 ב. נויברגר, המיעוט הערבי: ניכור לאומי והשתלבות פוליטית (ת"א, האוניברסיטה הפתוחה, 1991).
 ----, "מגמות בהתארגנות הפוליטית של ערביי ישראל", אצל א. רכס ות. יגנס (עורכים), הפוליטיקה הערבית בישראל, על פרשת דרכים (ת"א, מרכז דין, 1995), 35-46.
 ר. פז, התנועה האסלאמית בישראל בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות--סקירה וניתוח (ת"א, מרכז דין, 1985).
 י. רייטר, "המפלגה הדימוקרטית הערבית ומקומה באוריינטציה של ערביי ישראל", אצל י. לנדאו (עורך), שם, 85-115.
 י. רייטר ור. אהרונ, עולמם הפוליטי של ערביי ישראל (בית ברל, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1992).
 א. רכס, בין קומוניזם ולאומיות -- רק"ח והמיעוט הערבי בישראל (1965-1973) [עבודה לתואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת ת"א, 1986].
 ----, המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית (ת"א, הקבוץ המאוחד, תשנ"ג).
 א. שטנדל, "מגמות ההצבעה לכנסת העשירית בקרב ערביי ישראל", המזרח החדש, כרך ל, חוברת 4-1 (1981), 138-149.
 A. Abu-Ghosh, "The Election Campaign in the Arab Sector," in A. Arian (ed.), *The Elections in Israel -- 1969* (Jerusalem, Academic Press, 1973), 239-252.
 Y. Ginat, "The Arab Vote: Protest or Palestinization?" in A. Arian (ed.), *The Elections in Israel -- 1984* (Tel Aviv, Ramot, 1986), 121-149.
 B. Neuberger, "The Arab Minority in Israeli Politics -- From Marginality to Influence," *Asian and African Studies*, Vol. 27, Nos. 1-2 (July 1993), 149-169.
 E. Rekhess, "Jews and Arabs in the Israeli Communist Party," in M. Esman and I. Rabinovich (eds.), *Ethnicity, Pluralism and the State in the*

ש. אוסצקי, "הבחירות לכנסת ה-13 בקרב הערבים בישראל", סקירות על הערבים בישראל, מס' 9 (גבעת חביבה, המכון ללימודים ערביים, 1992).
 ש. אוסצקי, א. גאנס, "ניתוח תוצאות הבחירות להסתדרות במגזר הערבי", סקירה מס' 1 (גבעת חביבה, המכון ללימודים ערביים, 1988).
 מ. אלחגי, "בחירות ברחוב הערבי בצל האנתפאדה: תעמולה ותוצאות", אצל י. לנדאו (עורך), המגזר הערבי בישראל והבחירות לכנסת 1988 (ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1988), 35-49.
 י. בן דוד, "דפוסי הצבעה משתנים בקרב בדווי הנגב", אצל י. לנדאו, שם, 85-115.
 א. גאנס, ש. אוסצקי-לור, "הבחירות לרשויות המקומיות הערביות, נובמבר 1993 -- ניתוח ותוצאות", סקירות על הערבים בישראל, מס' 13 (גבעת חביבה, המכון לחקר השלום, 1994).
 ----, "תוצאות הבחירות לועידה ה-17 של ההסתדרות, מאי 1994, בקרב הערבים בישראל", סקירות על הערבים בישראל, מס' 15 (גבעת חביבה, המכון לחקר השלום, 1994).
 י. גינת, "דפוסי הצבעה והתנהגות פוליטיים במגזר הערבי", אצל י. לנדאו (עורך), שם, 3-21.
 ג. גל, הבחירות לכנסת ה-12 במגזר הערבי (גבעת חביבה, המכון ללימודים ערביים, 1988).
 ג. גולדברג, הבחירות הישראליות 1992 (ירושלים, מאגנס, תשנ"ד).
 א. גרילסהיימר, "רק"ח והבחירות לכנסת ה-12", אצל י. לנדאו (עורך), שם, 50-62.
 א. דיסקין, בחירות ובחורים בישראל (ת"א, עם עובד, 1988).
 ----, הבחירות לכנסת השתיים-עשרה (ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1990).
 ----, "היבטים סטטיסטיים של ההצבעה במגזר הערבי", אצל י. לנדאו [1988] (עורך), שם, 22-34.
 ----, הבחירות לכנסת השלוש-עשרה (ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1993).
 ר. כהן, תהליכי התארגנות פוליטית ודפוסי הצבעה של ערביי ישראל (בארבע מערכות בחירות לכנסת 1973-1984) [עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת ת"א, 1985].
 ----, תוצאות הבחירות לכנסת במגזר הערבי והדרוזי (ת"א, מפלגת העבודה, 1987).

בחירות 96

- 20 -

S. Waterman, "The Non-Jewish Vote in Israel in 1992," *Political Geography*, Vol. 13, No. 6 (November 1994), 540-558.

A. Yaniv, M. al-Haj, "A Reappraisal of the Voting Behaviour of the Arab Minority in Israel," in A. Arian (ed.), *Elections in Israel 1981* (Tel Aviv, Ramot, 1983), 139-164.

Middle East (Ithaca, Cornell University Press, 1988), 121-139.

W. Rouhana, "Collective Identity and Arab Voting Patterns," in A. Arian and M. Shamir (eds.), *The Elections in Israel 1984* (Tel Aviv, Ramot, 1988), 121-146.

S. Smootha, *Arabs and Jews in Israel: Conflicting and Shared Attitudes in a Divided Society* (Boulder, Westview Press, 1989).